

i yasnye nastavleniya, kak sberech svoje zdorove, predokhranit sebya ot bolezney ili izlechitsya ot nikh prostymi domashnimi i nedorogimi sredstvami [Rural Home Clinic. A Handbook for Landlords, Village Priests, Estate Managers and Farm Owners, Containing Brief and Clear Instructions on How to Preserve Your Health, Protect Yourself from Diseases or Cure Them with Simple Home and Inexpensive Remedies]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M. O. Volfa. [In Russian].

Statisticheskoe opisanie okrugov voennogo poseleniya kavalerii: 1853 g. [Statistical Description of the Districts of the Military Settlement of the Cavalry: 1853]. B. m.: B. g. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836–1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 1. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch., Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 2. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military field medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: tip. I. Vorobeva. Ch. 3. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1836–1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military Field Medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: tip. I. Vorobeva. Ch. 4. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1837. *Voенно-pokhodnaya meditsina* [Military field medicine]: v 5 ch. Sankt-Peterburg: Tip. I. Vorobeva. Ch. 5. [In Russian].

Charukovskiy, A. A. 1844–1847. *Narodnaya meditsina, primenennaya k russkomu bytu i raznoklimatnosti Rossii, izdannaya doktorom meditsiny i khirurgii A. Charukovskim* [Folk Medicine, applied to Russian Life and Different Climates of Russia, Published by A. Charukovskii]. Sankt-Peterburg: Tip. voen.-ucheb. zavedeniy. [In Russian].

Yachmenikhin, K. M. 2006. *Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samoderzhaviya* [Army and Reforms: Military Settlements in the Policy of the Russian Autocracy]. Chernigov: Siveryanska dumka. [In Russian].

УДК 336.71(091)(477.5)«185/189»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309231>

М. П. Понирко

ORCID: 0000-0001-9312-5010

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

M. Ponyrko

Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University

ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Activities of Provincial Financial Institutions on the Left Bank
of Ukraine in the 2nd Half of the 19th — the Early 20th Centuries*

Досліджується запровадження комплексних реформ управління державними фінансами на рівні регіональних місцевих фінансових інституцій. Для цього проаналізовано діяльність губернських казенних палат та податної

інспекції на Лівобережжі України. Висвітлено реформування повноважень казенних палат та податної інспекції. Перетворення у структурах казенних палат та податкової інспекції надали можливість перейти до фізичного контролю за перебігом податкових справ.

Ключові слова: казенна палата, податкова інспекція.

The problem of reforming the organizational and legal framework for the functioning of the provincial state chambers and the newly established tax inspection on the Left Bank of Ukraine in the second half of the 19th century and early 20th century is examined. Considerations of the need to unify the state apparatus and optimize the management of direct taxes were significant during this period. The reforms recorded that, having lost their economic and control functions, the state chambers became fiscal administrative institutions, managing the treasuries of the Ministry of Finance and administratively monitoring the accrual of state revenues and the issuance of state expenditures. This was accompanied by the strengthening of the power within the treasury chamber of the chairman, and the transition from a collegial treasury chamber to a complete bureaucratic institution. The transformations gave the provincial treasury chambers a qualitatively new level of powers in the field of tax administration in the provinces, ensuring that the role played by the chambers in the local state apparatus did not diminish. The creation of a tax inspection significantly improved the practice of financial authorities of the Russian Empire, particularly in the Ukrainian provinces of the Left Bank of Ukraine. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, normative acts of higher power more clearly regulated the job responsibilities of the tax inspection ranks. The studied practice of the tax inspection revealed that trade supervision, particularly by officials of the tax inspection and state chambers in the Kharkiv, Poltava, and Chernihiv provinces, aimed more at preventing violations rather than prosecuting and punishing. It was concluded that the tax reform only partially led to serious changes in the structure of the state chamber, and the local financial management perceived tax inspectors as an additional resource to address urgent issues. The transformations led to a qualitatively new level of tax administration in the provinces, providing the state chambers with the opportunity to move to physical control over the progress of tax cases. Overall, as a result of changes in the structures of the state chambers and the tax inspection, the local administration of the Ministry of Finance significantly increased its presence in the territory of the Left Bank of Ukraine. It was revealed that on the Left Bank of Ukraine there was a broad social base for small business, but extensive fiscal policy was one of the reasons for slowing down the process of entrepreneurship as a taxable class in the Left Bank of Ukraine. Low salaries caused an outflow of officials. It has been suggested that staff shortages in the state chambers and the tax inspectorate led to

the recruitment of more liberal regulations to the central and local staff of the Ministry of Finance, including persons who did not have the relevant ranks or had no ranks at all, provided they had higher education.

Keywords: state chamber, tax administration.

Синтетичний аналіз стану наукової розробки цієї теми дасть змогу окреслити коло питань, які сприятимуть глибокому та всебічному аналізу запровадження комплексних реформ адміністративно-економічного менеджменту, зокрема на рівні регіональних місцевих фінансових інституцій.

Актуальність проблеми посилюється також у зв'язку з необхідністю реформувати податкову систему України, зокрема збільшити дохідні статті бюджетної наповнюваності, оптимізувати податковий тиск на населення та підприємництво та врегулювати відносини з макроекономічними суб'єктами оподаткування.

Існує потреба в узагальненому дослідженні з функціонування губернських фінансових установ, зокрема Чернігівської, Полтавської та Харківської губ. як прикладу централізованого запровадження комплексних реформ адміністративно-економічного менеджменту. Діяльність губернських казенних палат та новоствореної податної інспекції, зокрема в українських губерніях Лівобережжя України, потребує належного висвітлення, позаяк економічний і промисловий потенціал регіону використовувався не повною мірою. Особливу увагу викликає реформування повноважень казенних палат та новоствореної податної інспекції в українських губерніях Лівобережжя України, бо великі реформи посилювали роль торгівельно-промислового капіталу, вели до того, що влада усвідомлювала незалежність законів економічного розвитку від політичної волі, вказували на потребу покращити роботу міністерства фінансів та підпорядкованих міністерству губернських установ (Соловьев, Я. 2003, с. 74).

Реформування діяльності казенних палат і новоствореної податної інспекції було системно висвітлено в працях Я. Соловйова, діяльність казенних палат на території українських губерній Лівобережжя України фахово досліджено в працях Т. Лазанської, А. Чинчика. Особливої уваги заслуговують праці тогочасних науковців, зокрема Т. Локотя, І. Озерова (Лазанська, Т. 1999; Озеров, И. 2008; Соловьев, Я. 2003; Чинчик, А. 2016). Аргументований виклад діяльності казенних палат і новоствореної податної інспекції міститься в низці тодішніх публіцистичних збірників офіційної звітності та публіцистичних працях того часу (Блиох, И. 1882; Берестовий, А. & Федьков, О. 2012; Локоть, Т. 1908.).

Тому, зважаючи на зібрану джерельну базу, напрацювання сучасних науковців і архівні документи Державного архіву Сумської обл., Черні-

гівської та Харківської обл. необхідно глибше проаналізувати й критично переосмислити діяльність губернських фінансових установ, підпорядкованих міністерству фінансів імперії Романових на Лівобережжі України в другій половині XIX — на початку XX ст.

Методологія дослідження діяльності губернських фінансових інституцій на Лівобережжі України другої половини XIX — початку XX ст. базується на принципах історизму та об'єктивності. Це дало змогу розглянути фінансові процеси та явища у їхньому історичному розвитку, внутрішніх взаємозв'язках і взаємодії з конкретними соціально-економічними умовами регіону.

Основним методом дослідження став статистичний, який використано для аналізу фінансових показників, бюджетів, податкових надходжень та витрат губернських установ. Застосування історико-системного підходу допомогло розглянути фінансові інституції як складову частину загальної адміністративної системи Російської імперії.

У роботі застосовано спеціальні методи історичного дослідження: синхронний — для вивчення одночасних фінансових процесів у різних губерніях Лівобережжя; критичний аналіз джерел — для перевірки достовірності архівних документів та статистичних даних.

Використання економічного аналізу допомогло оцінити ефективність фінансової політики та її вплив на економічний розвиток регіону. Порівняльно-історичний метод дав змогу зіставити особливості функціонування фінансових інституцій у різних губерніях та в різні періоди досліджуваного часового проміжку.

Методи аналізу та синтезу, а також хронологічний метод, сприяли систематизації отриманих даних, виявленню загальних тенденцій та особливостей у діяльності губернських фінансових установ на Лівобережжі України.

10 червня 1859 р. було затверджено Комісію з покращення системи податків і зборів, яка відіграла велику роль у структурних та змістовних покращеннях Міністерства фінансів. Комісія для перегляду системи податків і зборів проіснувала з 1859 р. до 1882 р., практично перетворившись на постійну установу Міністерства фінансів. Її створили в пошуку заходів для збільшення прибутків державної скарбниці шляхом перегляду податків і запровадження нових. Складалася вона з трьох відділень: перше розглядало прямі державні податки, друге готувало положення про мита на право торгівлі і промислів, третє — пропозиції з акцизів. Головою комісії в 1859–1862 рр. був Ю. А. Гагеймейстер. Покращення готувалися довго.

В 1859–1863 рр. було проведено перепис службовців Міністерства і підпорядкованих йому установ. Цей перепис надає нам цінні дані про стан місцевих органів влади Міністерства фінансів на 1859 р., на Лівобережній Україні (Соловьев, Я. 2003, с. 57–59). Ці дані наведено в *Таблиці 1*.

Таблиця 1.

**Склад казенних палат 1859 р. на Лівобережній Україні
(Соловьев, Я. 2003, с. 57–59).**

Палата 1) штатні 2) канцелярські службовці	Відділення скарбниці	Контрольне відділення	Ревізійне відділення	Відділення питних зборів	Загалом
Полтавська	14	11	14	30	181
	15	12	9	28	156
Харківська	64	10	13	20	141
	44	12	9	4	103
Чернігівська	14	14	10	14	180
	18	12	12	9	172

Всього в казенних палатах і за їх підвідомчими відділеннями перебувало на службі 11 118 службовців, з яких 6584 були штатними чиновниками, а 4534 — канцелярськими службовцями. Місцеві органи Міністерства фінансів були оптимізовані (Соловьев, Я. 2003, с. 62).

Таблиця 2.

**«Звичайний бюджет» імперії Романових за 1880–1903 рр. (в млн. руб.)
(Локоть, Т. 1908, с. 172–173).**

	1880 р.	1887 р.	1894 р.	1900 р.	1901 р.	1902 р.
1) Прямі податки	127,7	81,2	102,0	131,9	130,9	133,0
2) Непрямі податки	350,7	412,8	581,4	658,1	686,1	428,5
В цілому доходна частина бюджету	651,0	829,7	1153,8	1704,1	1799,5	1905,4

Роль прямих податків у бюджеті імперії Романових характеризується такими цифрами (Локоть, Т. 1908, с. 189–190) (Таблиці 1, 2).

Таблиця 3

**Прямі податки в бюджеті імперії Романових (млн. руб.)
(Локоть, Т. 1908, с. 189–190).**

	1880 р.	1887 р.	1894 р.	1900 р.	1901 р.	1902 р.
Державний промисловий податок	15,3	28,9	42,2	69,8	68,8	65,9
Підсумки	127,7	81,2	102,0	131,9	130,9	133,0

Дані цієї таблиці показують, що 1901 р. понад 75% прямих податків (131 млн. руб.) припадало на торгівельно-промисловий клас платників податків.

Нове створення Державного контролю суттєво позначилося на штатах Міністерства фінансів, яке вимушене було припинити діяльність усіх контрольних відділів (Соловьев, Я. 2003, с. 77).

Розділення управління прямими і непрямими податками обговорювали в комісії зі зміни системи податків і зборів. Паралельно працювала створена 1862 р. комісія для складення нових правил про питні збори під керівництвом А. П. Заблоцького-Десятовського. Об'єднання акцизного й митного управління на місцях визнали неможливим, від такого проекту реформи місцевої акцизної адміністрації вирішили відмовитися. Однак було ухвалено

принципове рішення розділити центральне податкове управління. 1863 р. за поданням М. Х. Рейтерна з 1-го відділення Департаменту різних податків і зборів та управління земськими повинностями при Департаменті державної скарбниці було створено Департамент окладних зборів. Так оптимізували управління прямими податками. Загалом Департамент окладних зборів складався з 5 відділень (Соловьев, Я. 2003, с. 78, 82–83).

Головною проблемою прямого оподаткування залишилися постійно зростаючі не виплати. Криза прямого податкового навантаження призводила до того, що уже з початку 1860-х рр. уряд збільшує непряме оподаткування, акцизні збори мали компенсувати не виплати з прямих податків. 1864 р. в департаменті торгівлі і мануфактур зосереджувалися всі справи з торгівлі. Зокрема 2-е торговельне відділення займалося розпорядженнями з питного збору, видачею свідоцтв і патентів¹ (Соловьев, Я. 2003, с. 98–99). Попри деяку спеціалізацію посадових обов'язків губернських казенних палат і повітових скарбниць після організації акцизних управлінь, роль, яку палати відігравали в системі місцевого державного апарату не зменшилась, оскільки зросла їх участь в кредитній сфері управління. 30 квітня 1865 р. був затверджений закон «Про затвердження губернських скарбниць і витратних відділень і перетворень повітових скарбниць». На його основі в губерніях було створено нові установи — губернські скарбниці казенних палат. Вони приймали, видавали й зберігали грошові суми, контролювали нарахування державних прибутків. Губернські скарбниці поділялися на три розряди, повітові — на 4 розряди плюс з'єднані з витратними відділеннями.

31 січня 1862 р. міністерство фінансів затвердило «Розпис кількості губернських акцизних управлінь і їх посадових осіб», за яким у 52 губерніях створили 48 акцизних управлінь (Соловьев, Я. 2003, с. 100).

23 травня 1866 р. склад казенних палат було оптимізовано на три відділення: скарбниць, ревізьке і канцелярії. Реформа зафіксувала, що, позбавившись господарчих і контрольних функцій, казенні палати «стали фіскальними розпорядчими установами, які завідували касами міністерства фінансів і спостерігали в адміністративному порядку за нарахуваннями державних прибутків і видачею державних видатків» (Соловьев, Я. 2003, с. 102–103). усе це супроводжувалося посиленням усередині казенної палати влади голови, який став називатись управителем, і з колегіальної казенна палата стала «завершеною бюрократичною» установою. Замість асесорів запроваджувалися посади старших і молодших службовців з особливих доручень для нагляду за торгівлею, лабораторною частиною, для перевірки повітових скарбниць (Соловьев, Я. 2003, с. 102–103).

30 травня 1878 р. відбулася нова реорганізація казенних палат. Їх розділили на три відділення: в 1-му було зосереджено управління касами; 2-му

¹ Державний архів Сумської обл. (Далі — Держархів Сумської обл.). Ф. № 270. Оп. № 1. Спр. 87. Арк. 39 зв., 40. 204 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. № 270. Оп. № 1. Спр. 87. Арк. 109 зв., 110. 204 арк.

надали ревізьке діловодство, ведення окладних і поземельних книг, складення окладних листів і справи з нагляду за правильним веденням торгівлі і промислів; на 3-тє поклали передане зі скарбниць бухгалтерське ведення рахунків з державних прибутків та витрат і з викупної операції. Всього 1878 р. функціонувало 66 казенних палат, 66 губернських скарбниць і 580 повітових скарбниць. На їх утримання витрачали 6496963 руб. (Соловьев, Я. 2003, с. 105–106; Кравцова, Е. 2012, с. 85–86, 90). Всього за 1870-ті рр. витрати на місцеве фінансове управління зросли всього лише на 11%.

Оновлене «Положення про мита за право торгівлі й інших промислів» було видано 1 липня 1863 р., документ був доповнений 1865 р.¹ (Лазанська, Т. 1999, с. 78–79). На основі одного свідоцтва 2-ї гільдії дозволялося утримувати 10 торговельних і промислових закладів, а за свідоцтвом про дрібну торгівлю 4 заклади². 1893 р. в Чернігівській губ. відповідно до викуплених торговельних документів нараховувався 20271 підприємець (Таблиці 4, 5).

Таблиця 4.

Динаміка викупу торговельних свідоцтв з казенної палати Чернігівської губ. за 1876–1896 рр. (Заєць, О. 2006, С. 44–45)

	1876	1880	1885	1890	1893	1896
Гільдійські свідоцтва	1366	1623	1732	1855	1989	2074
Білет	9872	12885	7264	7277	5302	8483
Свідоцтва на дрібну торгівлю	5357	5448	5502	5501	5879	6038
Свідоцтва на розв'язу, розносу торгівлю	239	209	144	120	155	174
Всіх торгових документів	22 082	24 898	19 375	19 381	20 271	21 010

Таблиця 5.

Стан гільдійського підприємництва на 1873 р., на Лівобережній Україні (Лазанська, Т. 1999, с. 78–79).

Губернії	Кількість свідоцтв, виданих на право торгівлі і промисли (річн. й піврічн.)					
	1 гільдія		2 гільдія			Всього
	1 клас	2	3	4	5	
Полтавська	27		112	263	474	876
Харківська	54	655		500	660	1869
Чернігівська	23		159	231	1400	1813
Всього по українських губерніях	625	1345	2252	2619	6916	18 034
Всього по європейській частині імперії Романових	3966	12312	7485	15106	26229	82240

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 39, зв., 40, 48 зв., 109 зв., 110. 204 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 84. 474 арк.; Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 189, 193–196.

² Держархів Сумської обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 46–48 зв. 207 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 49 зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 64 зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 20, 176, 181, 199 зв., 200.

Слабкіше за все підприємництво, як оподатковуваний клас утворювалося на Лівобережній Україні, особливо в Полтавській губ. Загалом по всьому гільдійському підприємництву на Лівобережжя України припадало 25,3%.

Дані про видачу посвідчень на економічну діяльність суб'єктів, які виборювали посвідчення на право дрібної торгівлі та промислів з повним і половинним митом діяльності наведено в *Таблиці 6*.

Таблиця 6.

Дані про видачу посвідчень на економічну діяльність суб'єктів, які виборювали посвідчення на право дрібної торгівлі й промислів з повним та половинним митом на 1873 р. (Лазанська, Т. 1999, с. 81).

Губернії	Посвідчення на дрібний торг з повним митом			Посвідчення на дрібний торг з половинним митом		
	I і II класи	III і IV класи	Всього	I і II класи	III і IV класи	Всього
Полтавська	-	4978	4978	-	1151	1151
Чернігівська	-	5630	5630	-	1274	1274
Харківська	653	4154	4807	389	647	1036
Всього	653	14 762	15 415	389	3072	3461
Всього по українських губерніях	3666	36 906	40 752	1333	8148	9481
Всього по європейській частині імперії Романових	22 004	146 181	168 185	13 360	24 941	38 301

На Лівобережжі України існувала широка соціальна основа для дрібного підприємництва без промислових машин, з кількістю робітників від 5 до 16.

Зокрема Харківська губ. належала за розвитком підприємництва до числа найбільш прибуткових. Набагато менше прибутку давала Чернігівська губ. (*Таблиці 7, 8*).

Таблиця 7.

Економічна діяльність негільдійських підприємств Лівобережної України, що підлягали розкладочному збору в 1896–1898 рр. (Лазанська, Т. 1999, с. 258).

Губернії	1896 р.			1897 р.		
	Кількість закладів	Річний оборот (тис. руб.)	Чистий прибуток (тис. руб.)	Кількість закладів	Річний оборот (тис. руб.)	Чистий прибуток (тис. руб.)
Полтавська	3640	6922,4	699,61	4113	8133,2	879,81
Торгівельних	274	911,3	120,00	295	1038,4	143,80
Промислових	3914	7833,7	819,61	4408	9369,6	1023,61
Харківська	4744	14156,2	1229,48	5008	15085,3	1299,78
Торгівельних	488	3576,1	414,59	497	4123,5	461,90
Промислових	5232	17 732,3	164 4,07	5505	19 208,8	1761,68
Чернігівська	4543	6373,5	628,31	3941	6201,7	558,00
Торгівельних	315	826,9	96,48	286	810,2	97,39
Промислових	4858	7200,4	724,79	4227	7011,9	655,39
Всього на Лівобережжі	12927	27452,1	2557,40	13062	29618	2737,59
Торгівельних	1077	5314,3	631,07	1078	5972,1	703,09
Промислових	14 004	32 766,4	3188,47	14 140	35 590,3	3440,68
Всього в українських губерніях	52150	149 032,0	16 837,68	50287	162 613,3	17 868,06
Торгівельних	4429	26 205,7	3584,51	4471	27730,1	3827,88
Промислових	56 579	175 237,7	20 422,19	54 758	190 343,4	21 695,94

Таблиця 8.

**Діяльність підприємств Лівобережної України, що сплачували відсотковий збір
(Лазанська, Т. 1999, с. 260)**

Губернії	1896 р.		1897 р.		1898 р.	
	Кількість підприємств	Чистий прибуток (тис. руб.)	Кількість підприємств	Чистий прибуток (тис. руб.)	Кількість підприємств	Чистий прибуток (тис. руб.)
Полтавська	12	765,89	15	816,88	17	1077,96
Торгівельних	-	-	-	-	1	-
Промислових	-	-	-	-	-	-
Харківська	22	2175,01	22	2397,93	23	2268,72
Торгівельних	18	1028,92	23	1865,66	25	2648,77
Промислових	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	12	161,69	12	186,92	13	211,63
Торгівельних	1	170,97	1	176,35	1	196,14
Промислових	-	-	-	-	-	-
Всього на Лівобережжі України	46	3102,59	49	3401,73	53	3558,31
Торгівельних	19	1199,89	24	2039,01	27	28 44,91
Промислових	-	-	-	-	-	-
Всього в українських губерніях	140	8632,33	149	9955,53	156	10 175,11
Торгівельних	112	8405,77	133	10 329,34	159	15 017,28
Промислових	-	-	-	-	-	-
Всього в імперії	864	66 010,73	905	68 574,76	940	65 817,65
Торгівельних	528	95 717,94	604	104 470,39	676	113 215,14
Промислових	-	-	-	-	-	-

1903 р. до державної скарбниці Російської імперії було сплачено державного промислового податку з українських губерній Лівобережжя України в такому обсязі: з Чернігівської губ. — 501 тис. руб., 4,7% від загальної суми, з Полтавської губ. — 624,4 тис. руб., 5,8%, з Харківської губ. — 1394,8 тис. руб., 13,1% (Чинчик, А. 2016, с. 161; Блюх, И. Т. 2. 1882, с. 109, 112; Блюх, И. Т. 3. 1882, с. 34). Після видання 1885 р. закону про додаткове обкладення торговельних і промислових підприємств процентним та розкладовим зборами загальне керівництво над цими нарахуваннями покладалося на департамент торгівлі й мануфактур, де було створено особливе податкове присутствіє «для попереднього розроблення виникаючих під час цього збору питань і для розгляду скарг на постанови місцевих губернських податкових присутствій»¹ (Озеров, И. 2008, с. 297–298; Соловьев, Я. 2003, с. 128, 145–146). Детальніше норми для підрахунку прибутку було викладено в інструкції. Згідно з цими нормами платників запрошували щорічно надавати повітовому присутствію заяви про межі оборотів кожного підприємства. Характерно, що дефініція поняття «оборот» чітко прописана не була (Жвалюк, В. 2000, с. 171; Покровский, Н. 1915, с. 60–61).

В складі найбільших казенних палат було сформовано четверті відділи для завідування спеціальними справами з державного промисло-

¹ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 233–237, 241; Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 52.

вого податку. Казенна палата «не стягує ніяких зборів», «безпосередньо не збирає ніяких зборів, але організовує прийом всіх нарахованих сум підвідомчому їй губернському і повітовим скарбницям»¹. Податкова діяльність казенних палат була майже канцелярська, як з нарахування зборів до скарбниці, так і з їх стягнення. Але проведені на початку 1880-х рр. за міністерства М. Х. Бунге перетворення потребували якісно нового рівня податкового управління в губерніях². Річ у тім, що завідування митами з торгівлі й промисловості зосереджувалось у другому відділі. Особовий склад цих відділів (начальник, два столоначальники, бухгалтер) був перевантажений роботою, хоча затверджені на виконання цих посадових обов'язків чиновники з особливих доручень більшу частину року були зайняті ревізією торговельних та промислових закладів і лише один із них виконував різні доручення палати, зокрема ревізію касових установ міністерства.

1884 р. міністерство фінансів направило в Державну раду подання про створення в складі казенних палат 500 посад податкових інспекторів. Затвердження податної інспекції визнавалося підготовчим тимчасовим заходом до подальших перетворень включно з запровадженням прогресивної ставки оподаткування³ (Озеров, И. 2008; Соловьев, Я. 2003 с. 151–152).

Податкові інспектори, за пропозицією міністерства фінансів, затверджувалися при казенних палатах і мали перебувати в розпорядженні управителя палати зі стягнення зборів у скарбницю.

Виправлений і доповнений згідно з відгукми управителів державних палат «Наказ» податковим інспекторам затвердив міністр фінансів дійсний таємний радник М. Х. Бунге 12 серпня 1885 р. В «Наказі» було зазначено службові обов'язки податкових інспекторів.

Закон 24 травня 1899 р. всесторонньо вноормував діяльність податкових інспекторів. 23 травня 1900 р. міністр фінансів затвердив для заміни раніше виданих Наказів загальний Наказ.

Реформувати й уніфікувати державний апарат, який відповідав за надходження прямих податків було вкрай необхідно, бо в системі оподаткування часто траплялися розбіжності. Так, у Харківській губ. часом розподіляли розкладку податків не лише землевласників, а й безземельних селян, прилучених до волості (Берестовий, А. & Федьков, О. 2012, с. 94–95; Озеров, И. 2008, с. 163; Чинчик А. 2016, с. 124–125). Сам М. Х. Бунге сприймав проект, представлений міністерством фінансів до Державної ради 1884 р., як тимчасовий, пілотний який готував докорінну реформу податкового управління. За зако-

¹ Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 11–12.

² Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 11–12.

³ Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 8, 13–14, 19–20, 26, 30–31, 35–44, 102–112.

ном 30 квітня 1885 р. на податкову інспекцію покладалися нагляд за правильною торгівлю, перевірка дій сільської й волосної адміністрації з розкладки, стягнення і витрат казенних зборів, сприяння казенним палатам у наданні інформації про ціну та прибутковість майна, яке підлягало обкладенню в дохід скарбниці, й виконання всіх доручень казенних палат щодо стягнення окладних зборів. Податні інспектори голоували в повітових податкових присутвіях з розкладки додаткового збору з торгівлі й промислів і брали участь у засіданнях місцевих присутствій з селянських питань, де обговорювали стягнення казенних зборів тощо. При казенних палатах було створено губернські податкові присутствія, які розкладали на губернію законодородчим порядком суму додаткового розкладного збору, під головуванням управителя палати з усіх осіб загального присутствія палати й шести членів за вибором (Берестовий, А. & Федьков, О. 2012, с. 94; Годунова, Л. 2014, с. 107–109; Озеров, И. 2008, с. 166–167, 203–207; Орлик, В. & Годунова Л. 2012, с. 219–221; Соловьев, Я. 2003, с. 153–155). Податкова реформа не призвела до серйозних змін у структурі казенної палати, тож фінансове керівництво на місцях сприймало податкових інспекторів як додаткову можливість вирішувати штатні проблеми. Ці інспектори були змушені виконувати обов'язки, їм не властиві, наприклад, заміщати різноманітних службовців казенної палати, скарбників тощо. 1897 р. в «Віснику фінансів» відзначалося, що виконання доручень казенних палат «перетворилося в постійну, нерідко складну, але завжди вимагаючу багато праці, обов'язок» (Соловьев, Я. 2003, с. 154) інспекторів.

Циркуляр 25 квітня 1889 р. заборонив інспекторам провадити самостійні статистичні дослідження без згоди департаменту окладних зборів, оскільки «складність задуманих робіт, в більшості випадків, не дає змоги довести справу до кінця, і виконані роботи не давали відчутних результатів» (Соловьев, Я. 2003, с. 154). Ініціатива службовців була обмежена суто бюрократичним шляхом. Чиновники департаменту, які перебували в Петербурзі, мали давати дозволи на пошук максимально достовірних і найрізноманітніших даних, які відповідали дуже різноманітним місцевим умовам. 1889 р. для нагляду за податковими інспекторами при департаменті окладних зборів створили п'ять посад ревізорів з податкової частини. Підставами для нагляду були названі «нестача єдності в загальному напрямку робіт податкових інспекторів і деяких приватні відступи від вказаного їм порядку дій» (Соловьев, Я. 2003, с. 154).

Створення податкової інспекції на таких засадах, на думку сучасного російського дослідника Я. В. Соловйова, й тодішнього дослідника П. Кованька, тільки виправляло в дечому нормативні акти вищої сили та практику роботи фінансових органів влади Російської імперії 1880-х рр. Невиплати залишалися серйозною проблемою й до 1890 р. становили 56,8 млн. руб. Мала кількість учасників податкової інспекції змушувала залучати до виконання їхніх обов'язків службовців акцизних управлінь.

Стара патентна система не передбачала активного податкового втручання податкових органів у розрахункові справи підприємств і гарантувала відсутність невиклат, що більше влаштувало місцеву фінансову адміністрацію.

Встановлення інституту податкових інспекторів було надзвичайним кроком уперед у посиленні позицій фінансового відомства на місцях та підвищенні його значення в державному управлінні загалом¹. Це дало міністерству фінансів змогу розширити місцевий і центральний апарат, а казенним палатам — перейти до фізичного контролю за перебігом податкових справ. Як відзначалося у «Віснику фінансів», податкові інспектори «виявилися надзвичайно зручними органами для центрального управління, за посередництва яких полегшилося застосування нових заходів в фінансовій і податковій галузях і пошук різноманітних даних з податкових і економічних питань». При затвердженні ревізії над податковою інспекцією в Державній раді було відзначено: «успішна діяльність податкових інспекторів вказувала на те, що новий інститут варто визнати цілком вдалим і таким, що потребує зміцнення і розвитку». 1889 р. Державна Рада схвалила встановлення податкової інспекції в усіх місцевостях імперії Романових, а кадровий склад посилювався настільки, щоб кожен повіт мав свого податкового інспектора. З 1885 до 1892 рр. витрати на інспекцію зросли на 207,5% (Соловьев, Я. 2003, с. 156). У Полтавській губ. 14 інспекторів і всі 4 помічники закінчили заклади вищої освіти. В Харківській губ. із 20 інспекторів і 3 помічників лише один мав середню освіту, решта — вищу. В Чернігівській губ. нижчою освітою обмежувався кваліфікаційний рівень 2 податкових інспекторів (Берестовий, А. & Федьков, О. 2012, с. 96). 1890 р. управителі казенних палат набули повноважень опротестовувати земські кошториси, а з 1892 р. — міські (Соловьев, Я. 2003, с. 160–161). Загалом місцева адміністрація міністерства фінансів значно збільшилася (Таблиці 9–18). Видатки на неї з 1880 р. до 1892 р. збільшилися на 148,4%.

Таблиця 9.

Зростання реальних витрат на утримання апарату міністерства фінансів (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).

Частини міністерства фінансів	1870		1880		Порівняння в%	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державної скарбниці	162 918	140 668	205 457	182 228	26,1	29,5
Департамент окладних зборів	80 464	73 221	93 466	83 693	16,2	14,3
Департамент неокладних зборів	151 267	128 718	155 455	133 789	2,8	3,9
Департамент торгівлі й мануфактури	60 911	52 351	68 752	58 811	12,9	12,3
Всього	75 7135	653 532	872 497	746 681	15,2	14,3

¹ Державний архів Чернігівської обл. (Далі — Держархів Чернігівської обл.). Ф. 138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 255–273. 262 арк.

Таблиця 10.

**Зростання реальних витрат на утримання місцевої адміністрації
міністерства фінансів (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

	1870	1880	Зростання в %
Казенні палати	2 213 540	2 806 047	26,8
Скарбниці	3 367 947	3 483 787	3,4
Акцизні управління	4 681 829	4 753 842	1,5
Всього	11 470 667	12 737 484	11,0

Таблиця 11.

**Зростання реальних витрат на утримання апарату міністерства фінансів
(Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

Частини міністерства фінансів	1880		1892		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державної скарбниці	205 457	182 228	196 023	173 255	-4,6	-4,9
Департамент окладних зборів	93 466	83 693	144 932	123 079	55,1	47,1
Департамент неокладних зборів	155 455	133 789	284 088	168 887	82,8	26,2
Департамент торгівлі й мануфактури	68 752	58 811	128 706	82 869	87,2	40,9
Всього	872 497	746 681	1 463 853	1 072 132	67,8	43,6

Таблиця 12.

**Зростання реальних витрат на утримання місцевої адміністрації
міністерства фінансів (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

	1880	1892	Зростання в %
Казенні палати	2 806 047	3 146 690	12,1
Скарбниці	3 483 787	4 452 600	27,8
Акцизні управління	4 753 842	7 158 676	50,6
Всього	127 374 484	17 712 482	39,1

	1885	1892	Зростання в %
Податкова інспекція	346 481	1 065 393	207,5

Таблиця 13.

**Зростання реальних витрат на утримання апарату міністерства фінансів
(Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

Частина міністерства фінансів	1892		1903		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання кадрового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державної скарбниці	196 023	173 255	361 608	287 663	84,5	66,2
Департамент окладних зборів	144 932	123 079	362 531	269 004	150,1	118,6
Департамент неокладних зборів	284 088	168 887	891 545	614 489	213,8	263,9
Департамент торгівлі й мануфактури	128 706	82 869	545 648	471 674	324,0	469,2
Всього	1 463 853	1 072 132	3 050 449	2 309 018	108,4	115,4

Таблиця 14.

Зростання реальних витрат на утримання місцевої адміністрації міністерства фінансів (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).

	1892	1897	1903	Зростання в %
Казенні палати	3 146 690	3 257 085	5 983 058	90,1
Скарбниці	4 452 600	4 746 105	7 699 901	72,9
Акцизні управління	7 158 676	9 109 807	12 889 356	80,1
Податкова інспекція	1 065 393	1 763 154	2 887 613	171,0
Всього	18 906 947	23 633 103	35 921 980	90,0

Таблиця 15.

**Прибутки і видатки міністерства фінансів за 1893–1902 рр. (в рублях)
(Соловьев, Я. 2003, с. 371–375).**

Роки	Прибутки	Видатки	Відношення видатків до доходів, %
1893	784 061 360	121 966 394	15,66
1894	801 062 460	123 838 298	15,46
1895	853 663 602	144 102 168	16,38
1896	891 927 228	186 811 134	20,94
1897	935 506 018	201 921 614	21,48
1898	942 806 356	211 252 020	22,41
1899	1 015 546 521	233 381 888	22,98
1900	1 111 705 297	281 488 304	25,32
1901	1 203 384 810	305 020 251	25,35
1902	1 226 347 411	335 198 430	27,93
1903	1 300 822 578	365 332 414	28,08

Таблиця 16.

**Ефективність фінансової діяльності окремих частин
міністерства фінансів 1892 р. (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

1892 р.				
Частина	Доходи	Витрати	Співвідношення витрат і доходів, %	Співвідношення до загального доходу міністерства фінансів, %
Департамент державної скарбниці	29 549 189	67 565 754	228,66	4,2
Департамент окладних зборів	133 695 174	1 411 534	1,06	18,62
Департамент неокладних зборів	338 988 940	14 622 935	10,12	15,69
Департамент торгівлі й мануфактури	33 564 460	3 558 983	10,60	4,68

Таблиця 17.

**Ефективність фінансової діяльності окремих частин
міністерства фінансів 1902 р. (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

1902 р.				
Частина	Доходи	Витрати	Співвідношення витрат і доходів, %	Співвідношення до загального доходу міністерства фінансів, %
Департамент державної скарбниці	28 168 156	88 770 640	315,15	2,30
Департамент окладних зборів	200 183 313	14 617 439	7,30	16,32
Департамент неокладних зборів	644 386 839	185 044 836	28,72	52,55
Департамент торгівлі й мануфактури	76 011 296	11 173 084	14,70	6,20

Таблиця 18.

**Ефективність фінансової діяльності окремих частин
міністерства фінансів 1892 р. і 1902 р. (Соловьев, Я. 2003, с. 374–375).**

Частина	Зростання доходів, %	Зростання витрат на утримання апарату, %
Департамент державної скарбниці	-4,67	132,52
Департамент окладних зборів	49,73	129,51
Департамент неокладних зборів	90,09	197,33
Департамент торгівлі й мануфактури	12,65	403,02

1907 р. українські губернії Лівобережжя України сплатили до державної скарбниці такі суми: з Чернігівської губ. — 10,8 млн. руб., 7,9% у відсотках від загальної суми, з Полтавської губ. — 13,6 млн. руб., 10%, з Харківської губ. — 16,8 млн. руб., 12,4% (Чинчик А. 2016, с. 164).

З метою впорядкування реалізації права заняття торгівельно-промисловою діяльністю 1863 р. було видано «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів» (з доповненнями 1865 р.)¹ (Чинчик А. 2016, с. 115–116).

На подальшу долю Департаменту торгівлі й мануфактур помітно вплинула реформа промислового податку 1898 р., яка засвідчила якісно новий

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 174.

підхід до державного регулювання великої промисловості й торгівлі¹. Однією з найважливіших проблем, які постали перед торгівельно-промисловим управлінням, була складність у визначенні підприємницької діяльності як промислової чи як торгівельної². Новий промисловий податок передбачав диференціацію між торгівельними і промисловими підприємствами. Для першої категорії запроваджувались свідоцтва двох розрядів, а для промислових — п'яти. Отже, юридично зафіксувалося розмежування в сфері великого підприємництва торгівлі й підприємництва³. Новий промисловий податок збільшив доходи скарбниці на 25 млн. руб.⁴ (Жвалюк, В. 2000, с. 172; Лутохин, С. 1915, с. 23, 27; Озеров, И. 2008, с. 298; Покровский, Н. 1915, с. 106–109, 112–116, 117–118; Чинчик А. 2016, с. 159–160). Німецький історик Стефан Плагенборг вважав, що за міністерства Вітте промисловість стала «визначником доходів держави», тривало розпочате ще за міністерства Бунге зміщення тяжкості податкового навантаження з сільських мешканців на промисловість і торгівлю (Соловьев, Я. 2003, с. 191, 194–195). В установах міністерства фінансів з промисловості й торгівлі налічувалося 179 посад, на утримання яких асигнувалося майже 530 тис. руб., із яких 72 тис. пропонувалося витратити на канцелярських службовців.

1900 р. налічувалося 74 казенних палати і 727 скарбниць і прибутково-витратних кас. На їх функціонування витрачалося 13628560 руб. З 1902 р. вводились нові штати для казенних палат. Оклади штатних чиновників були збільшені, що давало змогу «залучити й утримати корисних справі осіб». Але оклади канцелярських службовців значно не підвищилися, що створювало великий кадровий дефіцит для управителів палат, котрі не могли утримати професійних службовців в умовах наростання обсягів діловодства.

Згідно з законом від 15 січня 1885 р. торгівельні та промислові підприємства, що сплачували гільдійські збори, додатково підлягали оподаткуванню. До сплати притягували тільки підприємства 1 та 2 гільдій. Закон затверджував два види фіскального платежу. Перший вид встановлювався в 3% з чистого прибутку, для підприємств, які публікували свою звітність. Такими на той час були різні акціонерні та пайові товариства. Другий вид податку — розподільчий збір встановлювався для підприємств із закритою звітністю. Загальна сума збору визначалась у законодавчому порядку раз

¹ Державний архів Харківської обл. (Далі — Держархів Харківської обл.). Ф. 84. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 46, 47; Держархів Харківської обл. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 12 зв., 22 зв., 26 зв., 28 зв., 29, 32; Держархів Харківської обл. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 40 зв., 41, 71, 86 зв., 87 зв., 88 зв.

² Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 6 зв., 7 зв., 20–23, 138 арк.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 159. 138 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 815. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 1–7 зв. 270 арк.

⁴ Промышленное обложение предприятий, обязанных публичной отчетностью, и лиц, состоящих в них на службе. Положение о государственном промышленном налоге / Сост. А. Недошвин. Санкт-Петербург, 1907.

на три роки та розподілялася між губерніями¹ (Кудлак, В. 2012, с. 42–43) (Таблиці 19–23).

Таблиця 19.

Нарахування промислового податку за звітами Державного контролю².

Роки	Загальна сума	В тому числі:			
		Основного	Додаткового		
			З публічних підприємств	З не публічних підприємств	Інших
1884	20 999 425	18 375 076	2 312 752		311 597
1885	25 668 146	21 826 339	3 602 350		239 457
1886	28 019 555	22 695 031	5 091 508		233 015
1887	28 861 751	23 807 195	4 746 679		307 877
1888	31 782 597	24 798 958	6 708 491		275 148
1889	32 856 712	24 626 106	7 944 277		286 329
1890	34 339 027	25 666 437	8 313 353		357 236
1891	34 071 619	25 221 830	8 575 739		274 050
1892	35 215 737	26 221 830	8 611 548		554 090
1893	40 202 755	26 787 837	12 810 267		604 651
1894	42 431 662	27 377 339	14 099 610		954 712
1895	42 431 662	27 377 339	7 092 086	7 690 567	901 045
1896	45 279 579	28 787 037	8 151 198	7 434 101	907 243
1897	46 617 009	29 382 419	8 757 784	7 522 201	954 605
1898	48 167 354	30 092 081	9 351 621	7 686 060	1 357 592
1899	61 072 908	35 150 796	12 731 181	11 598 453	1 592 478
1900	69 840 000	31 806 689	18 965 497	17 449 721	1 618 093
1901	68 823 618	33 775 628	17 405 631	16 319 734	1 322 624
1902	65 933 623	34 313 975	14 285 142	15 977 418	1 357 088
1903	67 590 136	34 079 030	15 824 732	16 474 731	1 211 643
1904	67 026 790	33 733 990	16 289 908	15 798 687	1 204 205
1905	62 048 422	28 970 959	16 163 462	15 908 171	1 005 830
1906	82 452 448	32 791 280	21 777 844	26 688 729	1 194 594
1907	99 163 707	35 716 445	32 895 415	29 303 770	1 248 077
1908	104 832 734	39 092 584	33 756 735	30 623 910	1 359 505

Таблиця 20.

Доходи імперії Романових за розписами з 1865 р. до 1891 р.³

	За 1865 р.	За 1874 р.	За 1885 р.	За 1891 р.
Збори за право торгівлі і промислів	10 095 510	12 454 000	21 705 000	25 290 000
Додаткові збори — 3% і розкладовий	-	-	4 221 000	8 640 000
Патентний збір з закладів для продажу спиртних напоїв	7 000 000	15 000 000	19 500 000	17 500 000
Всього прямих податкових надходжень	84 522 496	123 339 810	157 864 320	96 173 440
Всіх доходів	357 635 408	539 851 656	788 822 249	904 807 700

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 60 зв., 61 зв.; Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 301, 308–309; Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 120–122.

² Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 193.

³ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 357–359

Таблиця 21.

Нарахування мит за право торгівлі і промислів з 1863 до 1884 рр.¹

Губернії	1863 р.	1874 р.	1884 р.
Полтавська	87 787	214 929	305 299
Харківська	79 163	244 280	381 141
Чернігівська	73 784	200 200	287 125
Підсумки	240 734	659 410	973 567
Всього по Російській імперії	6 222 985	12 886 418	

Таблиця 22.

Торгівельно-промислові надходження (у відсотках)²

	За 1865 р.	За 1874 р.	За 1885 р.	За 1891 р.
Збори за право торгівлі і промислів				
Додаткові збори — 3% розкладковий	11,90	10,10	16,42	35,28
Патентний збір з закладів для продажу спиртних напоїв	9,00	13,25	13,73	20,59
Всього прямих податкових надходжень	23,68	22,98	20	10,63
Всіх доходів (100%)	357 635 408	539 851 656	788 822 249	904 807 700

Таблиця 23

Надходження з українських губерній торгівельно-промислових мит до центрального бюджету імперії Романових³

	За 1865 р.	За 1874 р.	За 1885 р.	За 1891 р.	% нарахувань у загальній сумі	% зростання Загалом з 1885 р.
Харківська, Полтавська і Чернігівська губ.	453 257	659 410	953 449	1 085 353	4,26	139,4
Всього по Російській імперії	9 774 589	12 886 418	21 770 173	25 476 438	100%	17

Таблиця 24.

Середня кількість актів порушень торгівельно-промислового Положення на Лівобережній Україні (1887–1891 рр.)⁴

	% нарахувань в загальній сумі	% зростання з 1885 до 1891 рр.	Кількість актів		Сума штрафів Рублі	До загального нарахування губерній % суми	Скарги Кількість	% числа актів	
			Складені Кількість	Вирішені Кількість					
Харківська, Полтавська і Чернігівська губ.	4,49	14	732	1,2	562	20 394	1,8	70	1
Всього по Російській імперії	100%	17%	53 920	100	46 264	733 279	2,9	1546	2,9

¹ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 357–359

² Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 359.

³ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 367–371.

⁴ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 372–373

Зазначені дані зокрема показують, що торгівельний нагляд, зокрема посадові особи податної інспекції, і казенних палат Харківської, Полтавської і Чернігівської губ. запобігали порушенням, аніж переслідували такі й кара-ли (Таблиці 24–25).

Таблиця 25.

Розподілення додаткового і розкладкового зборів на Лівобережній Україні за 1891 р.¹

	Сума торгівельних мит	% мит до загальної суми	Розкладковий збір з гільдійських підприємств				З негільдійських підприємств			
			Оклад	% окладу	Невиплати на 1893 р.	% до окладу	Оклад	% окладу	Невиплати на 1893 р.	% до окладу
Харківська, Полтавська і Чернігівська губ.	1 085 313	4,26	212 000	4,80	17 308	8	64	5	16 309	26
Всього	25 476 438	100%	4 400 000	100	872 338	20	1 330 000	100%	761 790	57

	% відношення розкладкового збору до мит
Харківська, Полтавська і Чернігівська губ.	25,4
Всього	22,5

На 1889 р. у найрозвинутішому торгівельно-промисловому центрі Лівобережної України — м. Харкові за 73460 руб. розкладного збору середній відсоток обкладення підприємств становив 1,58%². Зокрема нормальний відсоток прибутковості з торгівельної діяльності складів вина, пива й інших алкогольних напоїв становив 5% (у той час серед розвинутих міст імперії такий показник становив 2,81%) при коливанні від мінімального — 3,8% до максимального — 15,4%.

З податковими перетвореннями, з запровадженням положення про державний промисловий податок, у зв'язку з запровадженням 1893 р. у податкову систему державного квартирного податку, «який представляв собою першу спробу обкладення сукупності доходів», на податкового інспектора поклали нові обов'язки: складати списки всіх домоволодінь своєї дільниці, шукати відомості про вартість і умови найму приміщень, прийом заяв домовласників про квартири, направлення в судові інстанції справ з накладення міськими присутствами стягнень на домовласників і т. ін³. (Соловьев, Я. 2003, с. 223–224; Орлик, С. 2011, с. 238) (Таблиця 26).

¹ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 400–401.

² Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Санкт-Петербург, 1893. С. 418–419.

³ Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 132.

**Розкладка земських зборів на нерухоме майно по українських губерніях,
в яких запроваджено земські установи 1906 р. (Орлик, С. 2011, с. 240).**

Губернії	Збори з фабричних, заводських та торговельно-промислових приміщень		Загальна сума доходів, тис. руб.
	Сума збору, тис. руб.	%	
Полтавська	344	7,8	4429
Харківська	748	18,0	4153
Чернігівська	296	12,7	2324
Всього	3814	17,2	22 325

В 1893–1894 рр. було затверджено 185 нових посад податкових інспекторів, і їх загалом було 796. 1897 р. було затверджено 150 посад помічників податкових інспекторів і 54 нові посади податкових інспекторів. З 1898 р. на податкову інспекцію пропонувалося витратити 325 300 руб.

За положенням 8 червня 1898 р. завідування промисловим податком було покладено на казенні палати¹. Губернські податкові присутствія було ліквідовано. Справи з додаткового промислового податку вирішували загальні присутствія казенних палат з присутністю по одному представнику від місцевого акцизного і гірничорудного управлінь, члену губернської земської управи і міської управи губернського міста й шести виборних із платників. У повітах нагляд за виконанням правил положення про державний промисловий податок покладался на податкових інспекторів і їхніх помічників при сприянні виборних від місцевих торговців². Розкладочні з промислового податку присутствія під головуванням податкового інспектора чи його помічника склалися з представників акцизного і гірничорудного відомства й шести виборних розподіляли розкладочний збір.

Положення про податкових інспекторів і їх помічників 24 травня 1899 р. чіткіше регламентувало їх права. На них було покладено участь у притягненні майна й осіб до обкладання прямими податками і в підрахуванні окладів цих податків, нагляд за їх стягненням, а також нагляд за виконанням суспільними і становими установами обов'язків, покладеними на них законами³. Податкові інспектори були зобов'язані виявляти сприяння казенним палатам з виявлення випадків переходу безвідплатними способами майна, яке підлягало оплаті казенними зборами. Вони були зобов'язані збирати відомості про стан торгівлі та промисловості, про економічне становище населен-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 1093. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4 зв., 5. 430 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 26 зв., 27. 27 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1 зв., 26, 81, 82. 110 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. 1040. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 119. зв. 291 арк.

² Держархів Сумської обл. Ф. 1093. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7. зв., 8. 430 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 1093. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 24 зв., 25 зв. 50 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 273–276.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 2, 64, 83, 93, 101–107.

ня, його платіжну здатність і т. д.¹ До їхніх обов'язків віднесли: ревізії скарбниць і перевірка книг, документів і сум у волосних правліннях та в посадових осіб сільського правління, виконання різних доручень казенних палат і міністерства фінансів². Їхня діяльність підпорядковувалася нагляду управителів казенних палат (Годунова, Л. 2014; Озеров, И. 2008, с. 192–194; Соловьев, Я. 2003, с. 225–226). У випадку неправильних дій посадових осіб податковий інспектор повідомляв про це земському начальнику, а також міг доповісти управителю казенної палати. При стягненні невивлат податковий інспектор діяв самостійно. Окрім того, податковий інспектор стежив за правильним нарахуванням за окладними зборами. Всього кількість податкових інспекторів досягла 1902 р. 1017 чоловік, а їх помічників — 266. Видатки на податкову інспекцію з 1892 р. до 1903 р. вирости на 171%.

Циркуляром департаменту окладних зборів від 3 лютого 1905 р. рекомендовано для об'єднання зусиль податкової інспекції скликати не менше, ніж раз на рік з'їзди податкових інспекторів у межах губернії, бо ускладнення завдань діяльності потребували взаємного обміну думок³.

За даними кошторису витрат департаменту окладних зборів на утримання податкових інспекторів 1909 р. асигновано 1 578 400 руб., на утримання помічників — 266 000 рублів, на витрати з службових роз'їздів — 588 300 руб., в цілому — 2 938 400 руб. (Озеров, И. 2008, с. 207). Указом від 3 липня 1914 р. було встановлено нову посаду — молодший помічник інспектора⁴. В Чернігівській губ. на 1909 р. було видано промислових свідоцтв 1-ї гільдії 19, 2-ї — 445 (Табл. 27).

Таблиця 27.

Кількість виданих промислових свідоцтв в Чернігівській губ. на 1909 р.⁵

Розряди	I	II	III
Торгівельних:			
Річних	28	1264	6050
Піврічних	2	46	304
Промислових:			
Річних	6	6	13
Піврічних	-	-	-

Надійшло державного промислового податку 631 тис. руб.

У Харківській губ. промислових свідоцтв видано на 1909 р.: 1-ї гільдії 167, 2-ї — 492 (Табл. 28).

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 40; Держархів Сумської обл. Ф. 1040. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 20а зв., 23а зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 213. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 54., 45 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 1040. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 58. 133 арк.

² Держархів Чернігівської обл. Ф. 1040. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 20 зв. 157 арк.

³ Держархів Харківської обл. Ф. 549. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 12–29; Держархів Харківської обл. Ф. 549. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4–16; История Министерства финансов России. Т. 1. 2002. С. 42–43.

⁴ История Министерства финансов России. Т. 12002, с. 24–28.

⁵ Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Т. 1. Статистико-экономический отдел. 1913. Под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев. С. 221.

Таблиця 28.

Кількість виданих промислових свідоцтв у Харківській губ. на 1909 р.¹

Розряди	I	II	III
Торгівельних:			
Річних	285	2916	9824
Піврічних	2	181	874
Промислових:			
Річних	35	11	27
Піврічних	-	-	1

Надійшло державного промислового податку 2614 тис. руб.

У Полтавській губ. 1908 р. діяло 64 винокурних заводів з виробництвом у 4542 тис. руб. і 1020 робітниками. На 1909 р. було видано промислових свідоцтв 1-ї гільдії 42, 2-ї — 291 (Таблиця 29).

Таблиця 29.

Кількість виданих промислових свідоцтв у Полтавській губ. на 1909 р.²

Розряди	I	II	III
Торгівельних:			
Річних	75	2337	7702
Піврічних	4	154	646
Промислових:			
Річних	8	5	35
Піврічних			1

Надійшло державного промислового податку 1050 тис. руб. 1897 р. в Полтавській губ. було 30 помічників наглядачів. Зростання видатків з 1894 до 1903 рр. становив 80%.

В 1860-ті рр. тривала розпочата ще в кінці 1850-х рр. політика залучення на службу в міністерство фінансів осіб, які не мали чинів або прав на державну службу. 1862 р. відзначалося, що «нерідко траплялося, що як у департаментах, так і в казенних палатах і окружних скарбницях, не заміщаються вакансії з рахункової частини власне тому, що спроможні для заняття цим люди з службовців не мають класного чину» (Соловьев, Я. 2003, с. 270–272). Тому 1862 р. особи, які не мали класних чинів, були допущені до заняття посад бухгалтерів у всіх установах міністерства фінансів. 1863 р. це правило було поширене на вільнонайманих писців³.

Великою проблемою, що викликала відплив із установ міністерства молодих освічених спеціалістів була низька оплата праці фінансових чиновників. Імперське русифіковане чиновництво було «виключним явищем політичної переваги при вельми обмеженому (для основної маси чиновників) майновому становищі і, як наслідок цього, майже повної залежності від державної платні» (Соловьев, Я. 2003, с. 274–275). Але особливо сутужне було становище у губернських і повітових чиновників.

¹ Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Т. I. Статистико-экономический отдел. 1913. Под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев. С. 212–213.

² Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Т. I. Статистико-экономический отдел / Под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев, 1913. С. 140–141.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 110–111; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 131, 206.

На думку міністра фінансів М. Х. Рейтерна «при значущості довірених казенним палатам казенних сум, від уваги і знання справи службовців в цих установах залежало як успішне і правильне нарахування державних доходів, так і своєчасна і законна видача видатків казни». Цей факт зобов'язував турбуватися про те, щоб «кадровому складу цих установ були представлені достатні грошові засоби для якомога кращого забезпечення утримання службовців» (Соловьев, Я. 2003, с. 276).

Управителям казенних палат було призначено платню 2600 руб., на 30 руб. більше, ніж віце-губернаторам. Столоначальник казенної палати отримував від 282 руб. до 650 руб. Щоправда платня доповнювалася додатковими винагородами. Але становище середнього, а тим паче нижчого чиновництва було значно сутужнішим¹. Тому коли в губернії з'явилося акцизне управління, чиновники намагалися влаштуватися там. Різниця в оплаті праці казенних і акцизних чиновників була суттєвою. Управитель акцизними зборами отримував від 3000 до 4800 руб. платні й від 2905 до 4690 руб. винагороди від 1,5% відрахування з акцизних доходів. Бухгалтер акцизного управління (посада в одному класі з столоначальником) отримував 1400 руб. платні і від 1162 до 1876 руб. винагороди (Соловьев, Я. 2003, с. 276) (Таблиці 30–32).

Таблиця 30.

Штати казенних палат і скарбниць 1878 р. (Соловьев, Я. 2003, с. 351–354).

Загальний штат казенної палати	
Чинovníки	Утримання в руб.
Управитель	2600
Член від уряду в губерньському розпорядчому комітеті	1800
I відділення	
Начальник	1800
Столоначальник	700
Його помічник	500
Діловод по розпорядчому комітеті	900
Його помічник	600
II відділення	
Начальник	1800
Столоначальник	700
Його помічник	500
Бухгалтер	900
Його помічник	600
III відділення	
Начальник	1800
Бухгалтер	900
Його помічник	600
Взагалі по палаті	
Секретар	1000
Чинovníк особливих доручень старший	1000
Чинovníк особливих доручень молодший	800
Архіваріус	700
Перекладач (в деяких губерніях)	400

¹ Держархів Харківської обл. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805. Арк. 59 зв., 69.

Таблиця 31.

Загальні штати губернських скарбниць (Соловьев, Я. 2003, с. 351–354).

Чинovníки	Утримання в руб.
Скарбник	1800
Його помічник	900
Касири	800
Старший бухгалтер	900
Молодший бухгалтер	800
Діловод	500

Таблиця 32.

Штати повітових скарбниць (Соловьев, Я. 2003, с. 351–354).

Чинovníки	Утримання в руб.
Скарбник	1200
Помічник	800
Бухгалтер	800
Помічник	500

Циркуляр від 18 вересня 1893 р. міністра фінансів С. Ю. Вітте встановлював переважним критерієм прийому на службу наявність вищої освіти (Соловьев, Я. 2003, с. 283–287). За тимчасовими правилами від 20 грудня 1894 р. про заміщення в міністерстві фінансів посад до V класу включно ці посади могли обіймати особи, які не мали відповідних чинів або зовсім без чинів, без прав на громадянську службу, якщо ці особи отримали вищу освіту. 1896 р. чинність цих правил була подовжена. Не допускалися до спільної службової діяльності близькі родичі¹.

Серед податкових інспекторів 1898 р. серед 615 інспекторів 71,77% отримали вищу освіту (Таблиця 33).

Таблиця 33.

Розподілення чинів податної інспекції за їхнім освітнім цензом².

Казенні палати	Чини податкових інспекторів				Помічники інспекторів			
	Вища	Середня	Початкова	Домашня	Вища	Середня	Початкова	Домашня
Полтавська	14	3	-	-	4	-	-	-
Харківська	19	1	-	-	3	-	-	-
Чернігівська	13	-	2	-	6	-	-	-

Таблиця 34.

Загальна кількість посад податкової інспекції³.

Казенні палати	Кількість інспекторів	Кількість помічників інспекторів
Полтавська	17	4
Харківська	19	3
Чернігівська	15	6
Загалом:	1016 (з них 25 інспекторів служили з часу затвердження інституту)	256

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 815. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 33. 43 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. 1093. Оп. 1. Спр. 1. Арк.43 зв., 44, 50 арк.

² Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 202–205.

³ Податная инспекция в России (1885–1910 гг.). Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. Санкт-Петербург, 1910. С. 206–207.

До циркуляру 1893 р. в 69 казенних палатах і у цій структурі служили 4956 осіб, з котрих 822 особи мали середню освіту (16,6%) і 482 мали вищу (9,6%). 1897 р. в палатах служили 5331 особа, з котрих 841 особа мала середню освіту (15,8%), а 804 (15,1) — вищу (Табл. 34).

На 1903 р. платня більшості чиновників середньої ланки центрального апарату перевищувала 2 тис. руб., а місцевих — 1000 руб. (Соловьев, Я. 2003, с. 290–291). Низькі оклади спричиняли відтік чиновників в інші управління і в приватні структури.

Загалом про витрати на утримання податкового апарату можна скласти уявлення за кошторисом департаменту окладних зборів на 1913 р. — вони були такими (Таблиця 35).

Таблиця 35.

Місцеві установи (руб.) (Соловьев, Я. 2003, с. 290–291).

Податкові відділення казенних палат:	
А) утримання особового складу	607 143
Б) інші видатки з стягнення податків	567 453
Зовнішній нагляд	
Податкові інспектори (1117 осіб):	
А) утримання	1 852 000
Б) канцелярські і господарчі видатки	558 800
Помічники податкових інспекторів (266 осіб):	
А) утримання	266 000
Б) роз'їзди	79 800
Інші витрати з стягнення податків	
	722 100
Підсумки	
	3 478 700

Загалом сума витрат на стягнення державних прямих податків за кошторисом 1913 р. становила 10 130 272 руб. Якщо співвіднести цю суму з підрахованими на той рік доходами які становили 431 069 630 руб., то витрати на утримання податкового апарату щодо доходів становили 2,35%. При цьому на утримання податкового апарату центральних установ було виділено 3 043 876 руб. або 0,71%, на утримання податкового апарату казенних палат — 0,74%, на утримання податкових інспекторів — 0,91%¹. За законом від 2 січня 1906 р. було підвищено на 50% вартість купецьких свідоцтв і підвищено ставку податку з капіталу й відсоткового збору прибутків непідзвітних підприємств². 1915 р. промисловий податок підвищили на 50%³.

Невиплати прямих податкових нарахувань залишалися серйозною проблемою. Тому було розділено центральне податкове управління, розширено центральний і місцевий апарат, запроваджено спеціалізацію посадових обов'язків губернських казенних палат і повітових скарбниць. Отже, під час реформування організаційно-правових засад функціонування губернських казенних палат та новоствореної податкової інспекції значне міс-

¹ История Министерства финансов России: В 4 т. Т. 1 (1903–1917 гг.). Москва, 2002. С. 41.

² Держархів Сумської обл. Ф.815. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 341; Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 60 зв., 61. 87 арк.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 1093. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 17 зв., 18 зв., 21 зв., 29, 37.

це мали міркування необхідності реформування та уніфікації державного апарату, оптимізації управління прямими податками. Реформи зафіксували, що, позбавившись господарчих і контрольних функцій, казенні палати стали фіскальними розпорядчими установами, які завідували касами міністерства фінансів та спостерігали в адміністративному порядку за нарахуваннями державних доходів і видачею державних видатків. Усе це супроводжувалося посиленням усередині казенної палати влади голови, і з колегіальної казенна палата стала завершеною бюрократичною установою. Перетворення надали губернським казенним палатам якісно нового рівня повноважень податкового управління в губерніях, тому роль, яку палати відігравали в системі місцевого державного апарату, не зменшилася.

Створення податкової інспекції виправляло практику роботи фінансових органів влади Російської імперії, зокрема на території українських губерній Лівобережжя України. В кінці XIX — на початку XX ст., нормативні акти вищої сили чіткіше регламентували посадові обов'язки чинів податкової інспекції.

Практика роботи податкової інспекції показувала, що торгівельний нагляд, зокрема посадові особи податної інспекції й казенних палат на території Харківської, Полтавської і Чернігівської губ. запобігали порушенням частіше, ніж переслідували такі й карали, що можна інтерпретувати як якісно новий підхід до збільшення прибуткової частини бюджету.

Податкова реформа лише частково призвела до серйозних змін у структурі казенної палати, і фінансове керівництво на місцях сприймало податкових інспекторів як додаткову можливість для вирішення штатних проблем. Перетворення призвели до якісно нового рівня справи податкового управління в губерніях, що надало казенним палатам можливості перейти до фізичного контролю за перебігом податкових справ.

В цілому внаслідок перетворень у структурах казенних палат та податкової інспекції місцева адміністрація міністерства фінансів значно збільшилась, зокрема на Лівобережжі України.

На Лівобережжі України існувала широка соціальна основа для дрібного підприємництва, однак екстенсивна фіскальна політика серед іншого була однією з причин гальмування утворення підприємництва, як оподаткованого класу на Лівобережній Україні.

Низькі оклади спричиняли відтік чиновників в інші управління й у приватні структури. Дефіцити кадрового складу казенних палат та податкової інспекції призвели до залучення на службу в центральний і місцевий апарат міністерства фінансів, шляхом запровадження ліберальніших нормативних актів, осіб, які не мали відповідних чинів або зовсім без чинів, без прав на громадянську службу, якщо ці особи отримали вищу освіту.

Перспективи подальших розвідок вбачаються в дослідженні запровадження податку на прибуток та податкової діяльності на цьому напрямку місцевих фінансових установ.

Берестовий, А. & Федьков, О. 2012. Утворення та діяльність податкових інспекцій в українському селі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. *Український селянин*. Вип. 13. С. 93–97.

Блюх, И. 1882. *Финансы России XIX столетия. История — статистика*. Т. II. Санкт-Петербург.

Блюх, И. 1882. *Финансы России XIX столетия. История — статистика*. Т. III. Санкт-Петербург.

Годунова, Л. 2014. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. 23. С. 103–111.

Жвалюк, В. 2000. Розвиток податкового законодавства Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. № 11. С. 171–175.

Заєць, О. 2006. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II пол. XIX ст. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 41–46. URL: <http://nbuv.gov.ua/handle/123456789/51219>

Кравцова, Е. 2012. Особенности функционирования губернских казенных палат в Российской империи в конце XIX — начале XX в. *История торговли, податків та мита*. № 2 (6). С. 84–91.

Кудлак, В. 2012. Фіскальна система російської імперії та її реформування наприкінці XIX століття *Галицький економічний вісник*. № 5 (38). С. 37–48.

Лазанська, Т. 1999. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ.

Локоть, Т. 1908. *Бюджетная и податная политика России*. Москва.

Лутохин, С. 1915. *Граф С. Ю. Витте как министр финансов*. Петербург.

Озеров, И. 2008. *Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит*. Москва.

Орлик, В., Годунова Л. 2012. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. *Наукові записки з української історії*. Вип. 32. С. 218–222.

Орлик, С. 2011. Проблеми визначення бази оподаткування для податку на нерухоме майно (XIX — початок XX ст.). *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки: зб. наук. пр.* Вип. 20. Ч. 2. С. 236–243.

Покровский, Н. 1915. *О подоходном налоге*. Петроград.

Соловьев, Я. 2003. *Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: устройство и функционирование*.: Диссертация на соискание степени к. и. н. Москва. 393 с.

Чинчик А. 2016. *Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.*: Диссертация на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Львів.

Berestovyi, A. & Fedkov, O. 2012. Utvorennia ta dialnist podatkovykh inspektsii v ukrainskomu seli Rosiiskoi imperii u druhi polovyni XIX — na pochatku XX st. [Formation and Activity of Tax Inspections in the Ukrainian Countryside of the Russian Empire in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries]. *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 13. S. 93–97. [In Ukrainian].

Blioh, I. 1882. *Finansy Rossii. Istoriya — statistika. [Finance of Russia of the 19th Century. History-Statistics]*. T. II. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Blioh, I. 1882. *Finansy Rossii. Istoriya — statistika. [Finance of Russia of the 19th Century. History-Statistics]*. T. III. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Hodunova, L. 2014. Imperskyi podatkovyi aparat u Naddnipropriskii Ukraini naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi viiny: v pratsiakh tochochasnykh doslidnykiv [Imperial Tax Apparatus in Dnipro Ukraine on the Eve and during the First World War: in the Works of Contemporary Researchers]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* Vyp. 23. S. 103–111. [In Ukrainian].

Zhvaliuk, V. 2000. Rozvytok podatkovoho zakonodavstva Rosiiskoi imperii v kintsi XIX — na pochatku XX st. [Development of Tax Legislation of the Russian Empire in the Late 19th–Early 20th Centuries]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav — Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs.* № 11. S. 171–175. [In Ukrainian].

Zaiets, O. 2006. Bazarna ta statsionarna torhivlia na Chernihivshchyni u II pol. XIX st. [Market and Stationary Trade in Chernihiv Region in the Second Half 19th Century]. *Siverianskyi litopys.* № 1. S. 41–46. [In Ukrainian].

Kravtsova, E. 2012. Osobennosti funktsionirovania gubernskih kazennyh palat v Rossiyskoy imperii v kontse XIX — nachale XX v. [Features of the Functioning of Provincial State Chambers in the Russian Empire in the Late 19th — Early 20th Centuries]. *Istoria torhivli, podatkov ta myta.* № 2 (6). S. 84–91. [In Russian].

Kudlak, V. 2012. Fiskalna systema Rosiiskoi imperii ta yii reformuvannia naprykintsi XIX stolittia [Fiscal System of the Russian Empire and Its Reform at the End of the 19th Century]. *Halyskyi ekonomichnyi visnyk.* № 5(38). S. 37–48. [In Ukrainian].

Lazanska, T. 1999. *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky) [History of Entrepreneurship in Ukraine (on the Materials of Trade and Industrial Statistics of the XIX Century)]*. Kyiv. [In Ukrainian].

Lokot, T. 1908. *Byudzhetnaya i podatnaya politika Rossii.* [Russia's Budget and Tax Policy]. Moskva. [In Russian].

Lutohin, S. 1915. *Graf S. Yu. Vitte kak ministr finansov [Graf S. Yu. Witte as Minister of Finance]*. Petrograd. [In Russian].

Nedoshivin, A. (comps.) 1907. *Polozhenie o gosudarstvennom promyslovom naloge [Industrial Taxation of Enterprises Subject to Public Reporting and Persons Employed in them. Regulations on the State Fishing Tax]*. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Ozerov, I. 2008. *Osnovnyi finansovoy nayki. Byudzhet. Form vzmania. Mestnyie finansy. Gosudarstvennyy kredit [Fundamentals of Financial Science. Budget. Forms of Collection. Local Finances. Government Loan]*. Moskva. [In Russian].

Orlyk, V. & Hodunova, L. 2012. Do pytannia stvorennia ta dialnosti instytutu podatnykh inspektoriv v ukrainskykh huberniiaakh Rosiiskoi imperii [On the Establishment and Operation of the Institute of Tax Inspectors in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii.* Vyp. 32. S. 218–222. [In Ukrainian].

Orlyk, S. 2011. Problemy vyznachennia bazy opodatkovannia dlia podatku na nerukhrome maino (XIX — pochatok XX st.). [Problems of Determining the Tax Base for Real Estate Tax (19th — Early 20th Centuries)]. *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky: zb. nauk. pr.* Vyp. 20. Ch. 2. S. 236–243. [In Ukrainian].

Pokrovskiy, N. 1915. *O podohodnom naloge [About Income Tax]*. Petrograd. [In Russian].

Solovev, Y. 2003. *Ministerstvo finansov Rossiyskoy imperii (1858–1903 gg.): ustroystvo i funktsionirovanie [Ministry of Finance of the Russian Empire (1858–1903 Years): of Structure and Functioning]*. (Candidate's Thesis). Moskva. [In Russian].

Chynchyk, A. 2016. *Rozvytok doktryny opodatkuivannia v ukrainskii ekonomichnii dumsi (druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.) [Development of the Doctrine of Taxation in the Ukrainian Economic Thought (of the Second Half 19th — of the Beginning 20th Century)]*. (Candidate's Thesis). Lviv. [In Ukrainian].

УДК 94.929

DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309232

В. Ю. Арістов

ORCID: 0000-0002-3094-8850

Інститут історії України Національної академії наук України

М. О. Дегтяренко

ORCID: 0000-0002-9877-8106

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. В. Яковлєва

Незалежний дослідник

V. Aristov

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

M. Dehtiarenko

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

I. Yakovlieva

Independent researcher

**УКРАЇНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО НА ПЕРЕЛОМІ:
ВАСИЛЬ СЛОВАЧЕВСЬКИЙ ТА ФЕДІР ЯВОРСЬКИЙ
(КІНЕЦЬ ХІХ — ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

Ukrainian Clergy Are at the Turning Point: Vasyl Slovachevskyi and Fedir Iavorskyi (Late 19th – First Third of the 20th Centuries)

Статтю присвячено порівняльному дослідженню біографій двох священників з Київщини: Василя Словачевського і Федора Яворського, міського і сільського. Вони були майже однолітками: народилися 1880 р. і 1878 р. відповідно. Обидва пішли з життя в 1938 р. під час Великого терору. З використанням довідкових та періодичних єпархіяльних видань, опублікованих матеріалів із архівів радянських спецслужб, а також сімейного архіву Алли Словачевської простежено їхні життєві траєкторії. Показано, що було спільним і притаманним для їхнього кола, що відрізняло становище кожного з них, а що було визначено суспільно-політичними трансформаціями.